

In summary, it should be noted that the current level of globalization as a challenge to state-building and national idea in principle lawmaking outlines important questions, the correct answer to which may be qualitative improvement of management and reaching the significant efficiency which, in turn, will increase the competitiveness of the state at the international level. The effectiveness of such controls, respectively, and the competitiveness of the state, will largely depend on how the government can ensure economic development, social stability and strengthening cultural perspective. In addition to the effectiveness of international state-building, which has proved to be effective in political and economic and social dimensions, there is a phenomenon specific identity of the nation, which was formed as a result of a long process of cultural and historical origin, development and life of this nation. Actually, this phenomenon under no circumstances can miss your attention in the implementation of international standards in state-specific national idea. Especially important is this phenomenon for Ukraine in the present circumstances the struggle of their right to implement international state building.

Key words: *society, economy, freedom, government, national idea, law, philosophy of law.*

УДК 1:316.3+340.12

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор;
Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, професор

ГРОМАДЯНСЬКА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК АТРИБУТИВНИЙ ФЕНОМЕН ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Визначено сутнісні характеристики громадянської відповідальності особистості. Досліджено взаємозв'язок і взаємообумовленість розвитку громадянської відповідальності та правового суспільства. Проаналізовано базові рівні та чинники становлення громадянської відповідальності особистості. Розглянуто вплив інформаційно-комунікаційних технологій на характер взаємодії держави та правового суспільства. Обґрунтовано корелятивність та взаємозв'язок таких соціальних феноменів, як громадянська відповідальність, громадянська компетентність та громадянська позиція.

Ключові слова: *громадянська відповідальність, правове суспільство, громадянська компетентність, громадянська позиція.*

Актуальність проблеми. Існування правового суспільства базується на відтворенні у соціальній практиці низки цінностей, серед яких визначальними є свобода, відповідальність, рівність, безпека, справедливість та ін. У процесі переходу суспільства від тоталітарного типу правосвідомості й правової культури до демократичного особливого значення набуває розвиток громадянської відповідальності всіх учасників соціальних змін. Принциповим моментом у цьому контексті є саме розуміння поняття «громадянська відповідальність». У демократичному правовому суспільстві акцент робиться на взаємній відповідальності держави та громадянина. Особливо важливими для буття правового суспільства є громадянські якості особистості, яка своєю активною життєвою позицією сприяє утвердженню демократичних зразків правової культури, сприяє реалізації правових цінностей.

Виходячи з вищенаведеного **метою статті** є виявлення сутнісних характеристик громадянської відповідальності у контексті розвитку правового суспільства.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Досліджуючи сутність громадянської відповідальності, з нашої точки зору, варто виокремити базові характеристики концепту «відповідальність». У загальному розумінні відповідальність — це поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення висунутих взаємних вимог. Перші спроби осмислення проблеми «відповідальності» були зроблені ще античними філософами. Пріоритет вивчення цієї проблеми належить давньогрецькому філософу-софісту Антифону (V ст. до н. е.). Аналіз категорії «відповідальність» у філософії був спрямований на розгляд її як форми взаємозв'язку особистості та суспільства. При цьому вивчались джерела відповідальності та її історичні прояви, проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в даному феномені. Категорія відповідальності була пов'язана з проблемами моралі та права [1, с. 184], що є важливим для розуміння генези правового суспільства.

Усебічно обґрунтував та висунув оригінальну трактовку поняття «відповідальність» І. Кант. Філософ з позицій «чистого розуму» справжньою інстанцією відповідальності визначає не державу (самодержця), а абсолютний моральний закон, носієм якого є людина. Цей абсолютний моральний закон втілюється в людській совісті. Совість є внутрішній суддя над усіма вільними вчинками, совість повинна мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед богом за свої вчинки, поняття ж відповідальності (хоча й примарно) завжди міститься у моральній самосвідомості [2].

Необхідно зазначити, що у правовому суспільстві людина керується як юридичними нормами, так і моральними принципами, спираючись на ве-

ління власної совісті. Саме тому вкрай важливою для буття правового суспільства є наявність у громадянина розвиненої правової та моральної свідомості (самосвідомості). У свою чергу, громадянська відповідальність має і моральний, і правовий виміри.

Досліджуючи в цьому контексті сутність громадянської відповідальності, проаналізуємо різні точки зору та сутність цього поняття. Так, фахівець В. Примак підкреслює, що громадянська відповідальність — це моральна якість особистості з високорозвиненим громадянським обов'язком [3]. Як відомо, у правовому суспільстві базовими є горизонтальні взаємодії суб'єктів, однією з руйнівних сил яких є почуття громадянської відповідальності, громадянського обов'язку, громадянськості як такої.

Становлення громадянської відповідальності відбувається у певних правових й історичних умовах та має спиратися на приклади служіння суспільству, яскраві прояви патріотизму. Так, відомі науковці М. Костомаров, П. Куліш, С. Миропольський вважали, що значний виховний вплив на становлення особистості, розвиток її патріотичних та громадянських якостей має звернення до історичного минулого. Хоча необхідно зазначити, що у цей час вони розглядали формування громадянськості, урахувуючи передусім державні запити становлення громадянина Російської імперії, а вже потім — потреби національного самовизначення. Висловлювання щодо громадянського формування особистості в Україні у другій половині XIX ст. не обговорювалось широко серед педагогічної громади, швидше це були одиничні погляди прогресивних представників національної і наукової еліти [4, с. 54]. Отже, буття громадянської відповідальності обумовлено історичним контекстом, типом політико-правової системи, рівнем розвитку правосвідомості та моральної свідомості суспільства тощо. Виникнення правового суспільства як моделі цивілізованої взаємодії людини, соціуму та держави вимагає корекції розуміння громадянської відповідальності у порівнянні, скажімо, з неправовими суспільствами (тоталітарні країни), де також культивувався громадянській обов'язок, певний тип громадянськості.

У цьому контексті слушно зауважують Н. Драгомирецька та І. Матвеєнко про те, що поєднанням відповідальності та активності є громадянська відповідальність, яка зумовлена потребою участі в діяльності держави та вирішенні спільних завдань. Громадянська відповідальність має індивідуалізований та інституціональний характер. Її основне призначення — це дієвий результат у побудові відносин громадянського суспільства та держави. Як результат — способи побудови процесів життєдіяльності, а також їх ціннісні характеристики, спрямовані на досягнення конкретних результатів. Особливе місце в цьому процесі посідають формуючі впливи, які здатні підтримувати стабільність суспільства, розширювати межі суспіль-

ного простору, активізувати процеси взаємодії держави та громадянського суспільства тощо [5, с. 258].

Відповідно виникають питання щодо складових формуючих впливів для розвитку громадянської відповідальності: інформація, що виробляється суб'єктами державного управління, політичними партіями, суспільством; ЗМІ та ЗМК як інституції або організаційні структури різних форм власності, їх діяльність як ретрансляційний вплив; інформаційні та комунікативні впливові проекти; діяльність громадських організацій; нормативне правове та організаційне забезпечення функціонування суспільства тощо. Континуум таких впливів розміщується у діапазоні між «суспільством зрілих громадян» та громадянською відповідальністю і має особистісні характеристики, оскільки передбачає високий рівень економічної, соціальної, духовної, політичної культури; розвинені правові відносини; взаємодію вільних громадян з державою заради спільного блага; самоорганізоване суспільство [6, с. 15–16].

В умовах розвитку інформаційного суспільства особливого значення для популяризації зразків громадянської відповідальності та вдосконалення взаємодії людини й держави набувають різноманітні засоби масової комунікації та інформаційно-комунікативні технології.

На думку фахівців, характеризуючи проблему становлення громадянської відповідальності, яка повинна сформуватись під впливом інформаційно-комунікативних технологій у її загальному вигляді, доцільно звернути увагу на сучасні тенденції побудови відносин між владними структурами та громадянським (правовим) суспільством. Взаємні впливи передбачають не тільки взаємодію у виробленні державних рішень, взяття участі в управлінні державою, вони вимагають відповідальності за результати прийнятих рішень та їх впровадження у всі процеси життєдіяльності. Громадянська відповідальність як результат соціального ефекту може проявлятися у збільшенні кількості каналів і джерел поширення інформації, зростанні числа акторів комунікативних процесів, які враховують інтереси різних груп стратифікованого суспільства [7, с. 323].

Для формування громадянської відповідальності у демократичному правовому суспільстві держава повинна проводити таку інформаційну політику, яка б сприяла отриманню людиною об'єктивної інформації для вироблення власної громадянської позиції, а також забезпечувала вільний доступ громадян до інформаційно-комунікативних технологій. Як приклад зазначимо, що політика країн ЄС в інформаційній сфері базується на таких принципах:

– сприяння розширенню суспільного доступу до передових інформаційно-комунікаційних технологій шляхом створення локальних центрів доступу до них у бібліотеках, школах;

– розширення переліку соціальних послуг, що надаються в електронній формі, та підвищення рівня їх доступності;

– запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у державну систему освіти та перепідготовки кадрів і допомога з боку держави в адаптації до нових можливостей;

– проведення досліджень у сфері соціальних наслідків, викликаних розповсюдженням інформаційно-комунікаційних технологій, у сфері можливостей адаптації всіх категорій громадян до нових умов життя;

– виконання просвітницько-демонстраційних функцій і підвищення рівня ознайомлення суспільства з можливостями інформаційно-комунікаційних технологій, що запроваджуються (державні органи влади повинні бути лідерами з використання інформаційно-комунікаційних технологій у своїй щоденній діяльності, стимулюючи цим прискорення інформаційного розвитку всього суспільства; роль лідерів має сприяти накопиченню критичної маси активних споживачів усередині державної адміністрації, усього державного сектору, а також за його межами);

– сприяння процесу стандартизації технічних систем з метою забезпечення сумісності різноманітних мереж, а також мережних послуг, що надаються;

– контроль за розробкою відповідного законодавства та дотриманням юридичних гарантій [8, с. 43].

Для розвитку громадянської відповідальності вищеозначені принципи є вкрай важливими, оскільки вони передбачають доступ усіх суб'єктів правового суспільства до різноманітної інформації, а як наслідок, прийняття важених рішень у різних сферах суспільної діяльності за участю активних та відповідальних громадян.

Можна констатувати, що у сучасних умовах розвитку правового суспільства є необхідність принципово нової взаємодії громадянина та влади. Скажімо, є потреба у впровадженні електронного врядування, що збільшить можливості для громадян контролювати діяльність бюрократії, а також буде сприяти підняттю рівня громадянської й правової відповідальності чиновників. Отже, у правовому суспільстві ми повинні вести мову про обопільну громадянську відповідальність як представників влади, так і народу. Вочевидь, рівень громадянської відповідальності можновладців значно зростає, коли громадяни мають широкий спектр можливостей для контролю за їхньою діяльністю.

У цьому контексті, на нашу думку, варто порівняти параметри діяльності традиційного та електронного урядів, з метою демонстрації більших можливостей останнього для співпраці з громадянським (правовим) суспільством як механізму розвитку двосторонньої відповідальності в процесі

прийняття та виконання рішень. Характеристики традиційного і нового, електронного уряду є діаметрально протилежними. Традиційний уряд характеризується складністю структур, електронному ж урядові притаманна простота структур і процесів, що відкриває більше можливостей для контролю з боку громадськості. Електронний уряд протиставляє централізації й залежності гнучкість і автономію. Нинішні звіти про роботу державних органів складаються переважно з цифр: скільки саме коштів витрачено на ті чи інші цілі, скільки коштів недоотримано. На сьогодні в нашій державі окремі елементи електронного урядування спрямовані, на жаль, не на оцінку витрат, а на фіксацію певних результатів діяльності органів влади. В Україні державне управління здійснюється за допомогою правил і директив. Для електронного уряду характерне управління з акцентом на організаційну культуру та цінності. Як один із компонентів інформаційного суспільства електронний уряд переносить акцент з фінансових і матеріальних ресурсів на людські. І ще одна характеристика елемента відкритої соціальної системи: електронний уряд ліквідує традиційну орієнтацію на внутрішні процеси. У нових умовах головним є врахування зовнішніх факторів і орієнтація на споживачів [9, с. 8]. Вочевидь, запровадження електронного урядування сприяє дебюрократизації управлінської діяльності, підвищенню рівня громадянської відповідальності всіх суб'єктів задіяних у прийнятті рішень.

Технологія електронного урядування складається з двох компонентів — це внутрішня урядова інформаційна інфраструктура, аналог корпоративної мережі та зовнішня інформаційна інфраструктура, що взаємодіє з громадянами й організаціями. Головними завданнями кардинальної, довготермінової інновації під назвою «електронне урядування» є такі:

- організація інформаційних комунікацій між суб'єктами державної влади всіх рівнів, створення централізованих баз даних із технологіями розподіленої обробки даних для забезпечення роботи та електронного документообігу на всіх гілках та структурних підрозділах влади;

- надання повного спектра інформаційних послуг державними органами всім категоріям громадян електронними засобами в доступній та зручній формі без часових і просторових обмежень;

- сприяння розвитку електронного ринку товарів та послуг в інтересах забезпечення державних замовлень, організації тендерів, ефективності управління виробництвом, реалізації товарів і послуг з метою зростання конкурентоспроможності вітчизняних виробників на міжнародному ринку;

- впровадження електронної демократії як форми забезпечення прозорості, довіри відносин «громадянин — держава», «приватний бізнес — держава», «громадські організації та інститути — держава», відкритості дер-

жавного управління для громадянського і суспільного обговорення, контролю й ініціативи;

– підвищення якості життя громадян за рахунок удосконалення системи соціальних послуг, системи охорони здоров'я, надійного забезпечення правової та особистої безпеки, збільшення можливостей для освіти, екологічної безпеки;

– функціонування системи електронного голосування як форми забезпечення прозорості у відносинах «виборець — депутат» [10, с. 50].

Упровадження комунікаційних технологій у сферу державного управління в зазначених аспектах має забезпечити не декларовану, а дійсну публічність влади, чітке виконання нею законодавчих норм, що безумовно буде сприяти розбудові правового суспільства. У свою чергу, публічність влади є питомим тлом для посилення її відповідальності перед громадянами, підняття рівня правової культури чиновників. Публічність може бути визначена у двох основних значеннях:

– режим відкритості функціонування влади та прозорості прийняття політичних рішень (основний історичний алгоритм представницької демократії);

– участь громадськості у формуванні політичного порядку денного та прийнятті рішень (новітні форми та практики).

Публічність у сфері державного управління вимагає впровадження стилю роботи у режимі динамічної комунікації, коли кожен суб'єкт, що надає суспільно значущу інформацію, відчуває громадянську відповідальність за її якість та наслідки оприлюднення. Основними стратегіями політики публічності влади як підґрунтя розвитку правового суспільства, що можуть бути реалізовані за допомогою комунікаційних технологій, є такі:

– підвищення рівня громадянської компетенції, що передбачає необхідну стадію інформування громадськості про альтернативи вирішення суспільних проблем;

– розвиток громадянської культури участі й інформування громадян про можливі законні способи їхньої участі в обговоренні та прийнятті важливих для суспільства рішень;

– адаптація (без гарячкового фанатизму, що перероджується в модну ритуальність) новітніх технологій;

– оптимізація нового формату взаємовідносин у трикутнику «влада — професійна й соціальна експертиза — суспільство», де професійні соціальні експерти можуть і повинні стати представниками громадських інтересів та громадянського суспільства в Україні;

– чесний, відкритий діалог влади із суспільством про труднощі та проблеми нинішнього періоду, послідовність й обов'язковість виконання декла-

рованих обіцянок, чесність у дрібницях (припинення практики кумівства, неухильне дотримання Закону в таких питаннях, як державно-парламентське сумісництво, реальне розведення бізнесу та політики) [11, с. 140–141].

Продовжуючи попередню логіку, зазначимо, що громадянська відповідальність особистості формується на базі громадянської компетентності, що у сукупності дозволяє зміцнювати ціннісні підвалини існування правового суспільства. Як зазначає Л. Слінченко, громадянська компетентність характеризує такий стан політичної освіченості громадянина, його переконань і вмотивованості до дій, який є достатнім, щоб відстоювати власні права та свободи, задовольняти інтереси, здійснювати спільні справи, забезпечувати дотримання суспільного порядку та безпеки. Адже громадянин — це не лише юридичний статус особи, а й сутнісна її характеристика, що передбачає певний рівень компетентності та громадянської участі у політиці та громадському житті. Визначальними рисами громадянської компетентності є правосвідомість, політична освіченість, патріотизм, моральність, трудова активність. Їх формування може бути реалізовано за активної участі держави, її відповідних органів та установ, суспільства в цілому. Особлива роль належить фахівцям системи освіти [12, с. 860–861].

Набуття людиною громадянської компетентності триває протягом усього життя й залежить від цілої низки факторів екзистенційно-вольового, суспільно-політичного та правового характеру. Саме правове суспільство, з нашої точки зору, створює необхідні передумови для розвитку громадянської компетентності та громадянської відповідальності особистості.

Значну увагу проблемі виховання громадянської відповідальності приділяв відомий педагог В. Сухомлинський. У своїй науковій праці «Методика виховання колективу» вчений розмірковує над формуванням ідейно-громадянських переконань колективу й кожного його представника. Відомий науковець акцентує увагу на різних типах стосунків, які розвивають і утверджують почуття громадянської відповідальності, а саме:

– інтелектуальні стосунки. Це робота в предметних гуртках під керівництвом старшокласників. Інтелектуальні взаємостосунки — найміцніші, найтриваліші зв'язки між старшими і молодшими школярами, завдяки їм збагачується духовне життя колективу;

– ідейно-виховні стосунки. Вони тісно пов'язані з інтелектуальними, але тут на перше місце виступає турбота про суспільну активність, громадянську діяльність, спрямовану на утвердження громадянської гідності. Кожен вихованець має передати свої ідейні громадянські переконання молодшим товаришам, щоб їхня участь у громадському житті була водночас турботою про духовне збагачення інших людей. В ідейно-виховних взаєминах на перше місце виступає утвердження однією людиною ідейних переконань

у свідомості, діяльності й поведінці іншої. Почуття громадянської відповідальності — це продуктивні ідейно-виховні та навчально-трудова стосунки;

– виховна цінність трудових стосунків полягає у тому, що громадянські ідеї втілюються в конкретній праці, знаходять свій вияв у взаємній відповідальності;

– самодіяльно-творчі та ігрові взаємини. Однією з важливих форм цієї діяльності є відпочинок. Від того, чим він насичений, як організовується, значною мірою залежить життя вихованців. Але всі взаємостосунки — тільки азбука, перші елементарні уроки громадянськості, перша школа громадянської відповідальності людини за людину [13, с. 420].

Отже, багатоканальні соціальні взаємодії, сам процес соціалізації людини як такої перманентно впливають на формування у неї громадянської відповідальності у різних її проявах: правовому, політичному, екзистенційному, соціальному та ін.

Становлення громадянської відповідальності як суспільного феномену має свою логіку, послідовність та рівні. Так, дослідники виокремлюють такі рівні розвитку громадянської відповідальності особистості:

– активна громадянська позиція (високий рівень громадянської відповідальності), яка характеризується соціальною ініціативністю, сформованістю цілісних та системних знань про ідеї громадянського суспільства; відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків; вимогливістю до себе та інших; високим рівнем розвитку самосвідомості, становленням унікальної творчої індивідуальності (Я-громадянин, Я-патріот, Я-член громади, колективу);

– громадянська позиція репродуктивного рівня (середній рівень громадянської відповідальності), яка характеризується знанням і відповідальним ставленням до прав і обов'язків, знанням і дотриманням правил поведінки, наявністю елементарних уявлень про цінності громадянського суспільства, розвиненим прагненням знайти своє місце в житті, хоча активна громадянська позиція стосовно діяльності і вчинків інших членів суспільства, самостійність та ініціатива виявляються не завжди;

– пасивна громадянська позиція (низький рівень розвитку громадянської відповідальності): розрізненість елементів громадянської позиції; наявність загального уявлення про ідеї громадянського суспільства, розпливчасте уявлення про цінності громадянського обов'язку та громадянської відповідальності; низький рівень громадської активності; низький рівень розвитку самосвідомості; відсутність адекватної «Я-концепції»; соціальна поведінка індивіда детермінується актуальною ситуацією [14, с. 41].

Розмірковуючи над природою громадянської відповідальності людини як чинника розвитку правового суспільства, підкреслимо, що ця якість є

складовою такої характеристики особистості, як громадянськість. Остання, на нашу думку, вбирає в себе такі складові, як громадянські знання, громадянська відповідальність, громадянська компетентність, громадянський обов'язок, громадянська справедливість, громадянська рівність та свобода тощо.

Громадянськість розглядається в різних аспектах: і як здатність людини виконувати певну роль у рамках інституалізованих відносин (як особистісних якостей), і як соціальний інститут, який за допомогою норм, правил, нормативних ролей та статусів упорядковує відносини між владними інститутами та суспільством, погоджує інтереси влади з громадянськими благами, а також виражає морально-правовий стан життя суспільства, члени якого беруть участь у державних та суспільних справах завдяки наявності в них прав та свобод. Загальними компонентами громадянськості в дослідженнях науковців визначалися: громадський обов'язок, активність, патріотизм, відповідальність, соціальне новаторство, єдність прав і обов'язків. Змістовна наповнюваність громадянськості відображається через окремі ідеї, такі, наприклад, як «права людини», «гарантії безпеки особистості», «соціальна справедливість», «громадянське суспільство» та ін. Як єдине ціле із громадянським суспільством громадянськість включає природні права його членів: гарантії життя, свободи та власності, рівність перед законом. Підкріплена системою громадянського порядку та звичайного права разом із громадянською владою громадянськість передує державі, яка виражається в правлінні, що стоїть над громадою [15, с. 17].

Варто погодитись із думкою Н. Осипової, яка виокремлює загальну сукупність якостей особистості, що визначають стан і рівень її громадянськості. Вона має такий вигляд:

- життєва і діяльнісна цілеспрямованість;
- особистий авторитет у певних ланках громадянського суспільства;
- здатність до ефективної праці;
- самостійність в ухваленні рішення;
- готовність відповідати за ухвалені рішення;
- наявність професійних знань або прагнення їх здобути;
- життєвий, громадянський, соціальний досвід, необхідний для участі у громадянському житті;
- досвід участі у функціонуванні політико-правових інститутів або громадських об'єднань;
- здатність, аналізуючи явища, бачити головне;
- швидкість орієнтації стосовно як буденних, так і державницько-правових явищ і ситуацій;
- здатність до використання різних джерел інформації;

- здатність до застосування знань фахівців різних галузей;
- здатність до об'єктивного оцінювання подій та явищ суспільного життя;
- почуття професійної й громадянської гідності [16, с. 281].

Отже, наявність у особистості такої якості, як громадянськість, передбачає автономію та відповідальність у процесі прийняття нею певних рішень. Реалізація людиною громадянськості неможлива без визнання норм моралі та права, усвідомлення соціально-правової системи координат, тобто розвиненої правосвідомості. У цьому сенсі зазначимо, що існування правового суспільства спирається саме на громадян з активістською правосвідомістю, які відповідально ставляться до суспільних справ.

На думку П. Вербицької, громадянськість — це усвідомлення своєї приналежності до суспільства, прагнення служити йому [17, с. 15–16]. Солідаризується з попередньою дослідницею у своїх роздумах щодо розуміння громадянськості науковець С. Зябрева, яка розглядає її як складну інтегративну особистісно-моральну якість, що характеризується усвідомленням прав і обов'язків громадян України, відчуттям любові до Батьківщини, потребою у служінні їй, праці на її благо, свідомим виконанням законів держави. Вона виявляється у системі ставлень до: держави, Батьківщини, інших людей, себе [18, с. 8]. Вочевидь, громадянськість виявляється у відповідальному ставленні людини до своїх соціальних обов'язків, у повазі до прав співгромадян.

Як інтегрований комплекс якостей особистості, що визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально значущої та індивідуально необхідної мети у відповідності з наявними в суспільстві можливостями й дотримання при цьому існуючих морально-правових норм, розуміє громадянськість дослідник О. Кошолуп [19, с. 47].

Узагальнюючи вищенаведені точки зору щодо сутності громадянськості, слід констатувати, що всі вони містять такі складові, як морально-правова та громадянська відповідальність, соціальна активність (небайдужість), патріотизм, які є підґрунтям для розвитку правового суспільства.

Продовжуючи роздуми щодо сутності громадянської відповідальності як атрибутивного феномену правового суспільства, зауважимо, що вона кореспондується з таким поняттям, як громадянська позиція. Вочевидь, логічним продовженням усвідомлення людиною громадянської відповідальності за певні суспільні процеси є вироблення нею власної громадянської позиції та оцінки подій, що відбуваються у соціумі. Громадянська позиція є основою для подальших соціальних дій людини.

М. Чельцов розглядає громадянську позицію як усвідомлену участь людини у житті суспільства, що відображає її свідомі реальні дії, спрямовані на реалізацію загальнолюдських цінностей при розумному співвідношенні особистих і суспільних інтересів [20, с. 52].

З точки зору М. Павленко, сучасне розуміння поняття «громадянська позиція» інтегрує три основні виміри: соціально-психологічний, педагогічний і політичний. Такий багатоаспектний підхід до вивчення громадянської позиції пояснюється її багаторівневістю та складністю, оскільки вона є проявом особистісних якостей людини, її соціальних і психічно-емоційних проявів [21, с. 96]. На нашу думку, до вищезначених вимірів розуміння громадянської позиції варто додати і правовий вимір, оскільки самореалізація людини у суспільстві передбачає знання нею елементарних законодавчих норм та їх виконання, що є також необхідною умовою буття правового суспільства.

Аналіз наукової літератури показав, що громадянська позиція формується у процесі активної діяльності людини у різних сферах її життя на підставі соціально-політичних, моральних та правових цінностей під впливом різних соціальних інститутів. Формування громадянської позиції означає, що молодь набуває специфічної когнітивної і комунікативної компетенції у соціально-психологічному, політичному та педагогічному сенсі, формує особливе бачення світу та лінію поведінки, здатність аналізувати та діяти з точки зору громадянськості [21, с. 96].

Розвиток громадянської відповідальності, а як наслідок, формування власної громадянської позиції у правовому суспільстві є важливим аспектом існування всіх верств населення, але особливого значення, як зазначалося раніше, ця проблема набуває для молоді. Молоде покоління є фундатором майбутніх змін і тих перетворень, що мають сприяти прогресу суспільних відносин, у тому числі й у правовій сфері.

На сьогодні розроблена низка методів, які сприяють формуванню громадянської відповідальності та громадянської позиції молоді, серед яких найважливішими є такі:

- ситуативно-рольові, ділові ігри;
- метод проектів;
- метод відкритої трибуни;
- соціограма;
- соціально-психологічні тренінги;
- інтелектуальні аукціони;
- «мозкові атаки»;
- метод аналізу ситуацій морально-етичного характеру, ігри-драматизації та ін. [22, с. 357].

Однією з найважливіших форм реалізації громадянської позиції та громадянської відповідальності всіх верств населення, молоді зокрема, є волонтерський рух, який останнім часом став дуже поширеним в Україні. Волонтерська діяльність у різноманітних її формах є проявом соціальної

солідарності та небайдужості громадян до соціальних проблем. Волонтерська робота зміцнює горизонтальні зв'язки у соціумі, що об'єктивно сприяє утвердженню норм та цінностей правового суспільства. Як показує вітчизняний досвід, волонтери та громадські діячі стають активними суб'єктами соціальних змін, вимагають прийняття необхідних для країни правових рішень, що є ознакою розвитку правового суспільства, підвищення рівня громадянської відповідальності.

Відповідно мотиваційна основа волонтерства може бути різноманітною, але у підсумку така діяльність є демонстрацією відповідальної громадянської позиції. На початку 90-х рр. ХХ ст. ученими була розроблена багатфакторна модель пояснення мотивації діяльності волонтерів. У результаті дослідження було виокремлено шість основних мотивів такої діяльності:

- ціннісні (переконавання про важливість допомоги іншим);
- соціальні (нові зв'язки);
- освітні (участь у заходах, які задовольняють бажання вчитися);
- кар'єрні (шанс отримати хорошу роботу);
- особистісні (підвищення самооцінки);
- захисні (наприклад, порятунк від негативних емоцій та почуттів)

[23, с. 70].

Розглядаючи волонтерство як форму реалізації громадянської відповідальності, зазначимо, що у тих країнах, де існують міцні традиції волонтерства — у Великій Британії та Німеччині — добровільну діяльність і самих волонтерів захищено законом. Країни Центральної і Східної Європи теж зробили крок від офіційного визнання волонтерства до створення правового поля, що сприяє розвитку волонтерської діяльності. Закони, що регулюють добровільну діяльність, прийнято в Хорватії, Чехії, Угорщині, Італії, Латвії, Литві, Люксембурзі, Македонії, Польщі, Португалії, Румунії, Іспанії та ін. Аналіз статусу волонтерів у світі засвідчує, що правове регулювання волонтерської діяльності потрібне для того, аби гарантувати добровольцям захист і відрізнити їх від найнятих робітників [24, с. 9].

Як бачимо, у демократичних країнах держава активно підтримує волонтерів, інституалізуючи їх діяльність, дозволяючи їм у правовий спосіб реалізувати їх громадянську позицію. Таке ставлення до волонтерства сприяє зміцненню підвалин правового суспільства, спрямовуючи громадянську ініціативу у правове русло. Відповідно, волонтери не повинні підмінювати діяльність державних органів, а лише виходячи з принципу субсидіарності добровільно брати на себе частину соціально важливих функцій, демонструючи таким чином громадянську відповідальність.

Висновки. Підводячи підсумки зазначимо, що громадянська відповідальність людини є характеристикою соціальною, моральною та правовою.

Громадянська відповідальність формується на основі громадянської компетентності та є складовою такого поняття, як громадянськість. Суб'єкт громадянської відповідальності, як правило, має розвинену правову, політичну та моральну свідомість і своєю діяльністю сприяє зміцненню функціонування правового суспільства. Формування громадянської відповідальності відбувається в процесі соціалізації індивіда під впливом низки факторів: політико-правова система держави, загальний рівень морально-правової культури суспільства, система навчання та виховання, особливості родинних та міжособистісних стосунків, у яких задіяна людина, тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гарасимів О. І. Філософсько-правове розуміння соціальної відповідальності у контексті побудови демократичної правової держави / О. І. Гарасимів // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 183–188.
2. Кант І. Основи метафізики нравственности / І. Кант // Кант І. Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – 378 с.
3. Примак В. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень [Електронний ресурс] / В. П. Примак // Вісн. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України. – 2012. – Вип. 4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2012_4_19.pdf.
4. Кучинська І. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (II пол. XIX ст.) / І. Кучинська // Укр. л-ра у загально-освіт. школах. – 2007. – № 8. – С. 53–54.
5. Драгомирецька Н. Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства / Н. Драгомирецька, І. Матвеєнко // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2009. – Вип. 1. – С. 257–268.
6. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.
7. Матвеєнко І. В. Теоретичні аспекти впливів інформаційно-комунікативних технологій на становлення громадянського суспільства / І. В. Матвеєнко // Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. Серія : Управління. – 2010. – Вип. 2. – С. 319–325.
8. Макаренко Є. А. Європейська інформаційна політика / Є. А. Макаренко. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 2000. – 367 с.
9. Уманський Ю. В. Інформаційне забезпечення системи державного управління : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. – 25.00.02 – механізми державного управління / Ю. В. Уманський. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.
10. Клименко І. Інновації державного управління як стратегічні напрямки подолання системної кризи / І. Клименко // Публічне управління: теорія та практика. – 2010. – Вип. 3–4. – С. 44–51.

11. Гаврилюк Д. Ю. Публічність та ефективність як ознаки легітимності політичної влади в Україні / Д. Ю. Гаврилюк // Наук. праці МАУП. – 2010. – Вип. 3 (26). – С. 138–141.
12. Слінченко Л. В. Державна політика формування громадянської компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір / Л. В. Слінченко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 72 (№5). – С. 856–861.
13. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. – Т. 1. – К. : Рад. шк., 1976. – С. 403–639.
14. Бичко О. В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації) / О. В. Бичко // Вісн. Черніг. держ. пед. ун-ту. – Чернігів, 2009. – Вип. 74. – Серія «Психологічні науки». – Т. 1. – 280 с.
15. Клімович В. Розвиток громадянськості як основи консолідації суспільства та зміцнення держави / В. Клімович // «Державне управління та місцеве самоврядування» : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 1(20). – С. 14–23.
16. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
17. Вербицька П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / П. В. Вербицька. – Луцьк, 2000. – 224 с.
18. Зябрева С. Е. Виховання громадянськості студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / С. Е. Зябрева. – Луганськ, 2010. – 23 с.
19. Кошолоп О. Ф. Методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді / О. Ф. Кошолоп // Освіта Донбасу. – 2007. – № 1 (120). – С. 44–50.
20. Чельцов М. В. Формирование гражданской позиции студенческой молодежи высшего учебного заведения : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. / М. В. Чельцов. – Новосибирск, 1996. – 224 с.
21. Павленко М. А. «Громадянська позиція» як науково-педагогічна категорія / М. А. Павленко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39(4). – С. 95–100.
22. Павленко М. А. Форми та методи формування громадянської позиції сучасної студентської молоді / М. А. Павленко // Акт. проблеми держ. упр., педагогіки та психології. – 2013. – Вип. 2. – С. 354–358.
23. Беспалова К. О. Мотиваційні аспекти волонтерства: досвід західних країн / К. О. Беспалова // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т». – 2012. – № 3. – С. 67–71.
24. Буздуган Я. Еволюція світового волонтерського руху / Я. Буздуган // Віче. – 2013. – № 12. – С. 7–10.

ГРАЖДАНСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ КАК АТРИБУТИВНЫЙ ФЕНОМЕН ПРАВОВОГО ОБЩЕСТВА

Мануйлов Е. Н., Калиновский Ю. Ю.

Определены сущностные характеристики гражданской ответственности личности. Исследована взаимосвязь и взаимообусловленность развития гражданской ответственности и правового общества. Проанализированы базовые уровни и факторы становления гражданской ответственности личности. Рассмотрено влияние информационно-коммуникационных технологий на характер взаимодействия государства и правового общества. Обоснована коррелятивность и взаимосвязь таких социальных феноменов, как гражданская ответственность, гражданская компетентность и гражданская позиция.

Ключевые слова: *гражданская ответственность, правовое общество, гражданская компетентность, гражданская позиция.*

SOCIAL RESPONSIBILITY OF PERSONALITY AS AN ATTRIBUTE OF A LAWFUL SOCIETY

Manuylov E. M., Kalinowski Y. Y.

Defined the essential characteristics of the individual civil liability. It is noted that the existence of a civil liability due to the historical context, the type of political and legal system, the level of awareness and moral consciousness of society and so on.

Investigated the relationship and interdependence of civil liability and legal society. The legal person governed society as legal norms and moral principles based on the dictates of his own conscience. That is why it is essential for the existence of rule of law in the presence of a citizen of a developed legal and moral consciousness (consciousness). In turn, civic responsibility has moral and legal dimensions.

Analyzed baseline and factors of individual civil liability. Determined the following levels of civil liability personality: active citizenship (high-level civil liability), citizenship reproductive level (middle level civil liability), and passive citizenship (low level of civic responsibility).

Considered influence of ICT on the nature of interaction between the state and the rule of law. The introduction of information and communication technologies in public administration should provide not declared and actual publicity power, precise performance of its legislative provisions that will contribute to building the rule of law. Publicity authorities have specific background to enhance its accountability to citizens, raising the legal culture officials.

Grounded correlation and the relationship of such social phenomena as civic responsibility, civic competence and citizenship. Civil responsibility of the individual formed based on civic competence that allows up strengthening the foundations of the existence

of the legal values of society. The logical continuation of awareness of human civil liability for certain social processes is making her own citizenship and evaluation of events taking place in society. Citizenship is the cornerstone of human social action.

Key words: *civic responsibility, legal society, civic competence, citizenship.*

УДК 340.12+1:316.3

I. I. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ІНТЕГРАТИВНЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ В КОНТЕКСТІ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО ОСЯГНЕННЯ ПРАВА

Статтю присвячено аналізу розвитку філософсько-правової рефлексії в умовах кризи раціоналістичної парадигми та появи неklasичних типів праворозуміння. Визначені тенденції розвитку класичних та неklasичних теорій у контексті кореляції між типами раціональності, типами праворозуміння та відповідної їм методології. Показаний евристичний потенціал інтегративного праворозуміння, обумовленого феноменологічною методологією дослідження права.

Ключові слова: *класичні і неklasичні типи праворозуміння, інтегральна концепція права, феноменологія.*

Актуальність проблеми. Юриспруденція належить до вельми консервативної царини наукового знання і доволі рідко підпадає під радикальні зміни. Це пов'язано з тим, що наслідки модернізації теорії права у вигляді змін законодавчої бази та процедур практики можуть не тільки позитивно вплинути на стан правопорядку в суспільстві. У такому контексті консерватизм теорії права виявляється формою захисту правових норм та цінностей від непередбачених і навіть руйнівних наслідків.

Однак наприкінці XIX ст. вплив соціально-культурних та загальнонаукових змін на теорію права обернувся необхідністю вирішення питання евристичної цінності класичних типів праворозуміння. Унаслідок цього на початку XX ст. правознавчі теорія та методологія збагатилися соціологічним, аналітичним та психологічним підходами, що не завжди сполучаються з базовими принципами класичної наукової раціональності [1, с. 14–19].

З іншого боку, докорінні зміни у парадигматиці наукового знання спричинили коригування в уявленнях про його раціональність. Як наслідок, класичні правові теорії втратили свою «однорідність», що, у свою чергу, дало поштовх для розвитку неklasичних концепцій права.